

¹Юсупов Р.Қ. , ²Әбиденқызы А.

^{1,2}Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: E-mail: ¹rahm_yus@mail.ru, ²ainurbai-67@mail.ru

ҰЙҒЫРЛАРДЫҢ ЖЕТІСУҒА КӨШІ-ҚОНЫНЫҢ ТАРИХИ ҮДЕРІС РЕТІНДЕ БЕЙНЕЛЕНУІ (СЕЙІТ МҰХАММЕД ҚАШИДІҢ «ШӘРҢИ ШИКӘСТӘ» ПОЭМАСЫ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа. Мақала Шығыс Түркістан халқының, соның ішінде ұйғырлардың Жетісуға қоныс аударуына арналған. Оның ғылыми артықшылығы – XIX ғасырда Шығыс Түркістанды қоса алғанда, Орталық Азияда әртүрлі ұлт өкілдерінің қоныс аударуы тарала бастады және жазбаша әдебиетте өз көрінісін тапты. Көші-қон ағындарының әдебиеттегі көрінісін олардың тарихи шығу тегімен бірге зерттеу маңызды. Зерттеудің міндеттері осы үлкен аймақтағы саяси, экономикалық, діни, әлеуметтік және ұлттық жағдайды бағалау және осыған байланысты атқарылған жұмыстардың маңыздылығын түсінуден тұрады. Мақала осы тарихи оқиғалардың Орта Азия мен Шығыс Түркістанның жазба әдебиетінде қалай көрініс тапқанын және ұлы мәдени мұрада қалай сақталғанын зерттеуге бағытталған. Мақаладағы әңгіменің негізгі мәнін дамыту үшін дереккөздерді талдау, әдеби талдау және мазмұндық талдау, әдеби және тарихи салыстыру әдістері қолданылды. Мақала нәтижелері сол кездерде ұйғырлар тарапының құралған және жазылған әдеби ескерткіштерде алғашқы көші-қондарының XIX ғасырдың 30–80 жылдары Шығыс Түркістанның Қашқария уәлаятынан Іле уәлаятына, сондай-ақ Іле уәлаятынан Жетісу аймағына жүзеге асырылғандығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Алғыс: Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстан және Шығыс әлемінің өзгермелі контурлары: тарихи сын-қатерлер мен перспективалар» іргелі ғылыми зерттеулері аясында жүзеге асырылды (жеке тіркеу нөмірі: BR31714763)

Кілт сөздер: ұйғырлардың көші-қоны, Орта Азия, Қазақстан, Жетісу, Шығыс Түркістан, поэма, ауыз және жазба әдебиеті

Кіріспе

Мәселені зерттеуде әсіресе XIX ғасырда болған көші-қон үрдістерін көрсететін әдеби шығармаларды және оларды зерттеген ғылыми еңбектерді мұқият қарастыру маңызды. 1864 жылы Іле п уәлаятында басталған ұлт-азаттық қозғалыс бүкіл Шығыс Түркістанға қатты әсер етті. Бұл маньчжур-қытай үкіметінің саяси, діни, ұлттық және әлеуметтік басқыншылығымен марапатталды. Сондықтан үстем ұлт өкілдері сиыршылармен бірге басқыншыларға қарсы күресіп, төзімділік пен батырлықтың үлгісін көрсетті. Сондықтан 1871 жылы Ресей империясының сарбаздары Іле облысын, яғни тәуелсіз Іле сұлтандығын жоюға аттанды. Осыған байланысты Сейіт Мұхаммед Қаши, Мұхаммед Садик Қашқари, Шаирахун, Молла Қажы, Молла Шакир, Біләл Нәзим және т.б. замандастары болған әйгілі ақындар өз шығармаларында бостандық көрінісін, оның тағдырын, осы көрініске жету жолында пайда болған қиындықтарды, қайшылықтарды, тіпті қарулы қақтығыстарды бейнелеген. Ол әртүрлі эпизодтар, қаһармандардың іс-әрекеттері және олардың тәуелсіздігі олардың тәуелсіздігіне кедергі келтіретіні туралы пікірлері арқылы көрініс тапты. Осы оқиғалардың тірі куәгерлері болғандықтан, олардың кейбіреулері өздері қару алып, осы қорқынышты шайқастарға қатысып, қан төгіп, туыстары мен аналарын жоғалтты. Мысалы, Іле қозғалысын сипаттайтын «Кітаби Ғазат Дар Ақали Чин» поэмасының авторы Билал Нәзим азаттық қозғалысына өз

қолымен қатысты, ал осы кезеңдегі қозғалыстың тірі куәгері Сейіт Мұхамед Қашы «Шәрһи шикәстә» («Қайғы туралы әңгіме») атты еңбегін жазды. Ол өз отандарын тастап, жұттарға көшуге мәжбүр болған Іле халқының қайғылы тағдырын бейнеледі. Осыған байланысты Еуропа, Ресей және Орта Азия ғалымдары ұйғыр, қазақ, қырғыз және өзбек халықтарының бірегей және жазбаша әдебиетінің үлгілерін іздеуде, жинауда және жариялауда маңызды рөл атқарды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланың негізгі материалы ретінде XIX ғасырда өмір сүрген классикалық ақын Сейіт Мухаммед Қашидің «Шәрһи шикәстә» поэмасы алынды. Шығарманың идеялық-көркемдік әртүрлілігі мен тарихи маңыздылығын анықтау мақсатында Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Ресей және Шыңжаң (ХХР) ғалымдарының ақынның өмір кезеңінде қалыптасқан саяси, әлеуметтік және ұлттық жағдайындағы пікірлері, көзқарастары, теориялық еңбектер сондай-ақ түпнұсқа қолжазбалар арнайы қарастырылды. Сондай-ақ Орта Азия, әсіресе қазіргі Қазақстан және Шығыс Түркістан (ХХР ШУАР) аумақтарында болған тарихи оқиғалардың, соның ішінде ұлт-азаттық қозғалыстардың, әртүрлі уақытта болған көші-қон ағындарының себептері және нәтижелеріне, басқа да мәселелерге назар аударалады. Мәселенің негізгі мәнін ашу барысында нақты әдебиеттерді талдау, әдеби талдау және мазмұндық талдау, әдеби және тарихи салыстыру әдістері қолданылды.

Талқылау

XIX ғасырдың екінші жартысы Шығыс Түркістан халықтарының негізгі бөлігін құрайтын ұйғыр халқының ғана емес, сондай-ақ қазақ, өзбек, тәжік, түрікмен, қырғыз және басқа да ұлттардың тағдырында бетбұрыс сәті болды. Халықтың ауыр жағдайы, саяси және ұлттық зорлық-зомбылық, маньчжур-қытай билігі тарапынан да, жергілікті феодалдар тарапынан да жоғары салықтар мен алымдар елдің ішкі және сыртқы ахуалының шиеленісуіне әкеліп соқты, нәтижесінде бүкіл Шығыс Түркістан бойынша азаттық күресінің ошақтары өршіп кетті. Мысалы, Іле өлкесінде 60-шы жылдары ұйғырлар мен дүнгендер көтерілді. Тарихшы Н.Аристовтың жазуынша, сол кезде маньчжур билігі тарапынан халықтың қысымы күшейген, олар тайпындардың көтерілісі мен ағылшын-француз соғысынан бері Бейжіңнен әскерлер мен шенеуніктерге жалақы төлеуге ақша алмай, жергілікті әкімшілік пен әскерлердің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ақша алмаған онсыз да ауыртпалық түсірген халықты жаңа салықтармен ауырлату. Маньчжур шенеуніктерінің паракорлығы мен жыртқыштығы 50-ші жылдардың соңы мен 60-шы жылдардың басында шамадан тыс күшейе түсті» (Аристов, 1873: 204). Шығыс Түркістан халықтарының XIX ғасырдың екінші жартысындағы азаттық қозғалысының тарихында барлық азаттық күресінің басы болған Кучар көтерілісі маңызды рөл атқарды. Бұл көтерілістің тікелей себебі маньчжурлар болып табылатын дунған әскери қызметшілерін жаппай құртуға дайындалып жатқаны туралы есту болды. Осы естуден қорқып, ашуланған Кучар гарнизонының дунғандары көтеріліс көтерді. Дүнгендермен қатар Алияр-бек бастаған ұйғырлар да көтеріліс жасады. 1864 жылдың таңында цин күзетшілерінің қарсылығын бұзған бүлікшілер қаланы толығымен иеленіп алды. Көтерілістердің әскери табыстарының нәтижесінде Рашид ад-дин Кучар қаласының ханы болды. Кучар көтерілісінің ұшқындары Шығыс Түркістанның барлық аумағына тез тарала бастады. Маньчжур-қытай басқыншыларына және олардың жақтаушыларына - сатқыш феодал-моллаларға қарсы ашуланған Қашқар және оның маңындағы облыстардың халқы да кучиндіктердің көтерілісі туралы естіген соң, батыл әрекетке көшті. Олар цин шенеуніктері мен бектерін ауылдардан шығарып, олардың мүлкін тартып алып, кедейлерге үлестіріп, цин әскері паналаған Қашқар бекінісіне шабуыл жасау үшін жасақтар құрды. Біріккен көтеріліс жасақтары Қашқардың Ескі және Жаңа қалаларындағы қытай әскерлерін жойып, Садық бектің басшылығымен өз үкіметін құрды. Кучар мен Қашқардың көтерілістерін Хотан, Яркенд, Үрімші, Турфан, Құмұл, Ақсу

және т.б. қалалар қолдады. Іле округінің көтерілген ұйғырлар мен дунғандарына Құлжада маньчжур цзянь-цзюнінің, яғни бүкіл Шынжаңдың әскери және азаматтық билеушісінің резиденциясы болғандықтан, маньчжур-қытай әскерлерімен неғұрлым ауыр күрес жүргізуге тура келді. Мұнда Цин үкіметінің елеулі күштері шоғырланған болатын.

1864 жылы қыркүйекте Құлжа-ден маңында көтеріліс басталды. Онда ұйғырлар мен дунгендер цин гарнизонын талқандап, көптеген қаруды басып алды. Басқа жерде, Ямату ауылына жақын жерде, бүлікшілер маньчжурларға шабуыл жасап, маньчжур кавалериясына арналған 1200 жылқыны басып алды. Цин гарнизоны Құлжа қаласының бекінісіне жабылды. Көтерілістердің одан әрі табысты әрекет етуіне олардың арасында бірлік болмағандығы кедергі келтірді. Билікке таласқан ұйғырлар мен дунгендердің рухани және зайырлы қайраткерлері біріккен күштердің басшысы Абдурасул бек пен оның жақтастары қаза тапты. 1867 жылдың мамырында Іле өлкесінде Алахан тюря бастаған Іле сұлтандығы құрылды. Шығыс Түркістан халықтарының ұлттық-азаттық күресінің жеңісі нәтижесінде Якуп бектің басшылығымен тәуелсіз Йеттішар мемлекеттері және жоғарыда аталған сұлтанат құрылды. Бұл мемлекеттердің пайда болуы Патшалық Ресей және Цин Қытай сияқты державаларды қанағаттандырмады. Осы үкіметтердің саяси келісімінен кейін 1871 жылы орыс армиясы басып алған Іле сұлтандығы құлады, ал 1878 жылы маньчжур-қытай әскерлері екінші рет басып алған Йеттішар мемлекеті құлады.

Мәлім болғандай, Шығыс Түркістан өзінің бай өткенімен әр кез шетелдік ғалымдардың, саяхатшылардың, әскери экспедициялардың, қарапайым саудагерлердің назарын аударған. Н.М. Пржевальский, ағайынды Грумм-Гржимайло, М.Н. Певцов, Г.Н. Потанин, Н.Ф. Катанов, Н.Н. Пантусов сияқты әлемге әйгілі орыс, ағылшын, неміс, француз ғалымдары, сондай-ақ Стейн, А.Лекок, П.Пел Шығыс Түркістанның саяси және экономикалық құрылысын, оның халықтарының әлеуметтік және мәдени жағдайын зерттеу мақсатында тұтас ғылыми экспедициялар ұйымдастырды. Жоғарыда аталған зерттеушілердің қатарында 1885 жылы ұжымда В.Зверинский, Л.Майков және И.Бокпен бірге құрылған «Ресей империясының географиялық-статистикалық сөздігі» авторларының бірі П.П.Семеновтың (1827–1914) сіңірген еңбегін атап өткен жөн Орыс географиялық қоғамы. Жоғарыда аталған еңбектің бесінші томында Ресей империясының Түркістан әскери генерал-губернаторлығы деп аталатын аумақтық-шекара жағдайына қатысты кейбір статистикалық деректер берілген. Онда Ресейдің Түркістан өңірі сол кезде солтүстікте Торғай, Ақмола және Семей облыстарымен, шығыста Қытайдың Жоңғар және Үрімші облыстарымен, Қашғариямен (Шығыс Түркістан), оңтүстікте Памир жерімен, Бұхара аудандарымен және Хива хандығымен шекаралас болған делінген Батыста Арал теңізі. Осы губернаторлық аумағының жалпы ауданы 19,441 шаршы км, яғни Ресей империясы аумағының 1/20 бөлігін құрады. 1867 жылдан бастап Түркістан генерал-губернаторлығы тек Жетісу және Сырдария облыстарының құрамында ғана құрылды; 1868 жылы оккупацияланған Бұхар жерінен Заравшан облысы құрылды; 1871 жылы Батыс Қытайдың Құлжа облысы қосылды; 1873 жылы Хиваны зерттегеннен кейін Аму-Дарья облысы құрылды (Географический, 1885: 271). XIX ғасырдың екінші жартысында Патша Ресейінің белсенді әскери жорықтарын жүргізу нәтижесінде Орта Азия толығымен оккупацияланды. Бұл өңірдің халқы шетелдік зұлымдыққа қарсы қатыгез күрес жүргізді, бірақ ол табысты болмады.

Түркі тілдес халықтар қоныстанған жерлерді Ресей империясы жағында басып алу Орта Азиямен ғана шектелмей, 1871 жылы Шығыс Түркістанның Іле өңірін басып алды. Он жыл бойы ол Түркістан губернаторлығының Жетісу облысының құрамында болды. Орталық Азия, Шығыс Түркістан тарихында терең із қалдырған осы оқиғалардың барлығы сол кезеңдегі ұйғыр әдебиетінің дамуына да әсер еткені сөзсіз. Қарулы көтерілістерге көбі қолында қарумен қатысқан жазушылар азаттық күрес тақырыбына жүгіне бастады: қарапайым халық пен олардың басшыларының батырлығын шынайы сипаттау, кейбір жергілікті феодалдық-аристократиялық элитаның сатушылық саясаты, ішкі қарама-қайшылықтар, халықтың

еркіндік сүйгіш рухын физикалық жазалаумен басқылардың қатал саясаты. Олар өз уақытындағы әлеуметтік-саяси жағдайдың күрделілігіне қарамастан, халықтың азаттық қозғалысының барлық егжей-тегжейін, сол ұмытылмас кезеңдегі барлық оқиғаларды барынша шынайы сипаттауға ұмтылды.

XIX ғасырдың екінші жартысы – ұйғыр классикалық әдебиетінің күрт өрлеу уақыты, ұлттық мәдениет тарихында ғана емес, сондай атақты және атақты адамдар осы салада аянбай жұмыс істеді, бірақ жалпы түркі тілдес халықтар әдебиетінің тарихында, ақындар Билал Назым, Молла Шакир, Сейит Мұхаммед Қашы, Шамсиддин, Муса Сайрамы, Садир Палван, сондай-ақ Молла Мұхаммед Ниязи, Дилбар Дорға, Ашурахун Гариби, Асий, Молла Али бинни Молла Имин және басқа да ұлттық әдебиеттің үздік дәстүрлерін, сондай-ақ Шығыстың көпғасырлық әдебиет дәстүрлерін жалғастырған. Олардың қаламұшына ерекше құрметке лайық тамаша шығармалар тиесілі. Олардың қажырлы еңбегінің арқасында біз бүгінде Шығыс Түркістанның сол кезеңдегі тарихи-саяси жағдайы туралы түсінікке ие болдық. Олардың бай мазмұнының арқасында біз осы орасан зор ел халықтарының отаршылдыққа, құлдыққа, әділетсіздікке қарсы ұлттық-азаттық күресі, қарапайым халықтың ұмтылысы мен арманы туралы түсінікке ие болдық.

Зерттеу нәтижелері

1871 жылы Ресей әскерлері Іле өлкесін басып алып, он жыл өткеннен кейін оны Қытайға қайтару туралы шешім қабылданған кезде ұйғыр халқы Сейит Мұхаммед Қашы сияқты ұлдарының кеңесіне мұқтаж болды. Маньчжур-қытай игілігінің астында қалу мүмкін емес деп есептей отырып, ақын Жетісу аумағына қоныс аудару арқылы Ресей азаматтығын қабылдау қажеттігін халыққа түсіндіргендердің бірі болды. Ақын өз поэмасының беттерінде халықтың осы жағдайын, оның қайғылы тағдырын ерекше шеберлікпен бейнелейді. Екі мемлекеттің, атап айтқанда Ресей мен Қытайдың қоғамдық-саяси жағдайымен мұқият танысқан ақын осы елдер халықтарының өмір сүру деңгейін де назардан тыс қалдырмады. Бұдан басқа, Іле өлкесі мен Семей облысының арасындағы сауда байланыстары халықтың қоныс аударуды бастау туралы шешіміне өз әсерін тигізді. «Шәрһи шикәстә» ең алдымен ұйғырлардың Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан аумағына қоныс аудару себептерін айғақтайтын, олардың жаңа жерлерді қайта құру жөніндегі қызметін сипаттайтын, сондай-ақ олар еңсеруге тура келген қиындықтарды көрсететін тарихи дереккөз болып табылады.

«Шәрһи шикәстә» – көлемі жағынан салыстырмалы түрде шағын, бес тараудан тұратын шығарма. Тараулардың әрқайсысының өз атауы бар. Бірінші, төртінші және бесінші тараулар мухаммас түрінде, ал екінші және үшінші тараулар месневи түрінде жазылған. Бұл екі тарау көлемі жағынан қалғандарынан кіші. Поэманың жазылу тарихы Ресей мен Қытай арасында жасалған Петербург шартынан туындайтын XIX ғасырдың екінші жартысындағы Шығыс Түркістандағы саяси жағдаймен тығыз байланысты. Келісімнің үшінші бабына сәйкес, Іле Өлкесінің тұрғындарына Қытай азаматтары болып қалуға немесе Ресей аумағына қоныс аударып, Ресей азаматтығын алуға мүмкіндік берілді. Ұйғырлар мен дүнгендердің басым көпшілігі Ресей бақылауындағы Семей облысына қоныс аударғысы келетінін мәлімдеді. Қоныс аудару 1881 жылдың күзінде басталып, 1883 жылы аяқталды (Һидайәтов, 1978: 95) Сейит Мұхаммед Қашы «знал, что после возвращения края Китаю в нем снова будут господствовать произвол и притеснения, народ обложат непомерными налогами, вновь расцветут взяточничество и ростовщичество» (Нарынбаев, 1995: 52).

«Шәрһи шикәстә» поэмасының ерекшелігі – автор өз халқымен бірге орасан қоныс аударып, елді мекендердің атауын, Іле және Жетісу облыстарындағы халық құрамын біліп, оларды өз шығармасында дәл көрсете алды. Сөзсіз, ол Шығыс Түркістан мен Орта Азияда орын алған саяси ахуалдан хабардар болды. Сол кезеңде Ресей Орта Азияны жаулап алуды мақсат етіп қойып, Хива хандығының, Бұхар әмірлігінің, Қоқанд және Қазақ хандықтарының

тәуелсіздігін жоюға әкелген толық ауқымды әскери іс-қимылдарды жүргізді. 1871 жылы Іле облысын басып алған Ресей Іле сұлтандығын да жойды.

Қарапайым адамдардан шыққан мәліметтерге сәйкес, Сейіт Мұхаммед Қаш (Қаш – ол туған жердің Шығыс Түркістандағы атауы) Алматы облысының қазіргі Еңбекшіқазақ ауданының Байсейіт ауылында орналасқан. Іле өлкесінен қоныс аударғандардың басым бөлігі ұйғырлар. Сондықтан олар жаңадан құрылған елді мекендерге өздері шыққан және тастап кеткен ауылдардың атауларын берді. Сейіт Мұхаммед Қаш өз жерлестерімен бірге каналдар қазып, ауылдар мен кенттерді абаттандырумен айналысқан. Оның Малыбай және Байсейіт ауылдарының арасында қазылған үш арна құрылысында жұмыс істегені белгілі. Бұл арналардың атаулары да сақталған: Қаш, Араостан және Шеткі арна. Сейіт Мұхаммед Қаш мен оның жерлесі, ірі ақын, «Китаби ғазат дәр мүлки Чин» және «Назугум» сияқты тарихи туындылардың авторы Билал Нәзім көшіру қиыншылықтарын бастан кешкендермен бірге Жетісудың қоғамдық-экономикалық дамуына өз үлестерін қосып, үлгі көрсетті. Біртіндеп, халық қазған ондаған арна үйлерден басқа диірмендер, мешіттер, медреселер, мектептер салынған көптеген жаңа ауылдарға тыныштық әкелді. Қоныс аударушылар егіншілікті дамытуға зор үлес қосты, себебі жеміс ағаштарын отырғызумен, сондай-ақ көкөніс өсірумен белсенді айналысты. П. Румянцевтың мәліметінше, олардың алғашқылары қала тұрғындары, яғни саудагерлер мен қолөнершілер Жаркент қаласына, қалған ауыл шаруалары ауылдырғы орналасқан (Румянцев, 1914: 7).

Іле өлкесіндегі ұйғырлардың Жетісу аумағына қоныс аударуын Ресей әкімшілігіне қарсы шығып, Іле өлкесіне қашуға мәжбүр болған старшина Тазабек Бусұрмановтың басшылығымен Ұлы жүз қазақтарының көтерілісімен байланыстыруға болады. Мындаған отбасы шекарадан өтіп, бұл Ресейдің Іле сұлтандығын таратуының бір себебі болды. Тазабек пен оның жақтастарын тұтқынға алу мақсатында орыс әскерлері Ақсу мен Борохудзир өзендерінің жағалауына жайғасты. Атақты тарихшы В. Моисеевтің жазуынша, «массовые откочевки казахов в Илийский край вынудили русские пограничные власти выставить на границе – на р.р. Ақсу, Текесе, Борохудзире и в других местах дополнительные военные посты и отряды. Усиление и увеличение русской пограничной стражи вызвало обеспокоенность дунган. Так, прибывшие на русский пост под Чунджой дунгане заявили протест против занятия русскими «мусульманских земель» и недвусмысленно заявляли о скором прибытии из Кучара через Музарт войск Рашид ад-дин-хана Хан-ходжи – одного из организаторов восстания в Кучаре, который якобы хочет сделать Кульджу своей резиденцией». Согласно данным, приведенным в его книге, в то время общая численность населения Илийской области достигала 100 тысяч человек. Среди них уйгуров было 38 тысяч, казахов – 22 тысячи, дунган – 5 тысяч, китайцев – 7 тысяч (Моисеев, 2003: 129). Борохудзир өзенінде орналасқан атаулы форпост стратегиялық тұрғыдан маңызды аудан болды және 1871 жылы Г.Колпаковскийдің басшылығымен Ресей армиясының сарбаздары сол жерден Іле сұлтаны әскеріне шабуыл жасады. «Шархи шикасте» дастанының авторы Борохудзир – Бурагужурды атайды.

1871 жылғы мамырда Кетмен асуында Іле сұлтаны әскерлері шабуыл жасағаннан кейін Ресей мен Іле сұлтандығы арасындағы қарым-қатынас күрт шиеленісе түсті. Ресей генералы Г. Колпаковскийдің Тазабекті ұстап беру туралы талабын Сұлтан Әбіл оғлы мүлдем қабылдамады, бұл Іле өлкесіне орыс әскерлерінің басып кіруіне себеп болды. Сұлтан ресейлік саудагерлердің өз мемлекетінің аумағында болуын шектеуге өкім етті. Бұдан басқа, ол заңсыз басып алынған Музарт, Борохудзир және басқа да аумақтарды тастап кетуді талап етті. Әрине, ақын Сейіт Қаш бұл оқиғалардан хабардар болатын. Ол ол кезде Ресейдің Борохудзир бассейнін иеленгенін жасырмайды.

Сейіт Қаш дүнгендер мен ұйғырлардың «сенімсіздерге», яғни маньчжур-қытай басқыншыларына қатысты іс-әрекеттерін ашық сипаттамаса да, оның шығармасында басқыншылардың халыққа әкелген барлық азаптары сезіледі. Шығыс Түркістан аумағында Ұйғыр және Дүнген сұлтандықтарының, Йетгішар мемлекетінің, Кучар хандығының пайда

болуы Патша Ресейін елеулі алаңдатқаны анық. Халық-азаттық қозғалысының салдарын орыс әскери тарихшысы Михаил Терентьев былайша түсіндірген: «Результатами восстания, по отношению к нам, были: 1) уничтожение наших консульств и факторий в Кульдже и Чугучаке; 2) совершенное прекращение торговли, обороты которой достигли было значительного развития; 3) наплыв разоренных и ограбленных эмигрантов в наши пределы и 4) постоянные беспорядки на границе, вторжения в наши пределы и нападения на наших подданных. Таким образом, наше невмешательство, погубив дело Китая в Джунгарии и Кашгарии, погубило и нашу собственную торговлю в этих странах и, сверх того, содействовало к образованию в соседстве беспокойного и фанатичного мусульманского государства, во всяком случае менее для нас удобного чем спокойный и, в конце концов, все-таки уступчивый Китай» (Туркестанский, 1914: 142).

Сейіт Қашидің «Шәрһи шикәстә» поэмасында Алматы облысының қазіргі Еңбекшіқазақ ауданының аумағында орналасқан Шілік ауылының атауы аталады. Ол туралы алғаш рет Ресейдің Іле өлкесін Қытайға қайтару туралы шешім қабылдағаннан кейін халықтың басына түскен азаптаулар сипатталатын туындының бірінші тарауында айтылған.

*Переедем ото всюду мы в селение Чилик,
Все кто слышал, вещи разом мы с собою заберем,
А еще зерно-пшеницу мы с собою унесем,
Уезжаем мы для жизни ведь в селение Чилик.
Кто решился, тех сомнение никогда уж не проймет.*

Бұл жерде автор осы шешім туралы естіген халық алыс жолға жиналатын оқиғаларды сипаттайды. Екінші бөлімде Сейіт Қаши өз қалалары мен ауылдарын тастап, Шелек туралы естіген, бірақ оны әлі көрмеген адамдар сол жерде өмір сүріп жатқанын айтады. Ол кезде Шелек Ресей империясының Түркістан генерал-губернаторлығының Семей облысындағы Верненский уезінің құрамына кіретін ірі ауыл болатын. Шелек пен оның айналасы шаруашылық жүргізу үшін қолайлы болғандықтан, қоныс аударған адамдардың бір бөлігі сол жерге қоныстанған. Сейіт Қашидің де өз дастанында осы ауыл туралы айтуы кездейсоқ емес. П.Румянцев Шелектің Верный-Құлжа сауда жолының ірі орталығы екенін айтып, былай дейді: «Обилие воды, высокая урожайность земель, засвидетельствованная местными посевщиками, постоянный базар и спрос на рабочие руки не оставляли желать чего-либо лучшего. Чилик был известен широким массам таранчей и имел хорошую репутацию» (Румянцев, 1914:104).

«Іле-мен қоштасу» деп аталатын дастанның үшінші тарауында ақын бұлбұлдар ән салатын өзендер ағатын және жан дүниенді демалатын таулардың жасыл бұтақтарын еске алады. Ол туған жерін тастап кетудің қаншалықты қиын екенін айтып, тағдырдың осы сынағын жеңуге шақырады. Ол Жаратқаннан Шелекті Шығыс Түркістанның алыс емес Іле өңірінде қалған туған жерлері сияқты құнды, әдемі жерге айналдыруды сұрайды.

Поэмада халық еркіндік пен тәуелсіздік үшін көтерген көтеріліс көріністері жан-жақты ашылып, қозғалыстың басында тұрған ұйғыр зиялы қауым өкілдері, яғни Қаши бейнеленген. Әділдікті іздеп, олар белсенді әрекет етті, нәтижесінде Ресей азаматтығын алуға мәжбүр болды. Ұйғырлар Орта Азиядағы жақын, тілдері мен мәдениеті, сондай-ақ қазақтармен, қырғыздармен, өзбектермен, түркімендермен, татарлармен және басқалармен ортақ діні бар көршілерімен бірігіп, жаңа экономикалық, қоғамдық, рухани шындықтармен үлкен үміттерін байланыстырды. Әрине, шығарманың авторы сол кезде Ресейдің өз амбицияларын көздей отырып, Хива, Бұхара, Қазақ және басқа да хандықтар сияқты Орта Азия мемлекеттерін қарудың күшімен жою, олардың пайдалы қазбаларын жыртқыштықпен пайдалану, жергілікті халықтарды басып тастау жоспарларын жасағанын жақсы білетін. Сондықтан да ол өзінің негізгі мақсатын сол кезеңдегі қоғамдық-саяси жағдайды шығармада көрсету деп санаған. Туындының әрбір тарауы осы мақсатқа бағынады. Мысалы, бірінші тарауда маньчжур-қытай үкіметінің Шығыс Түркістандағы басып алу саясатының, халықтың ауыр жағдайының, Іле өлкесін орыс армиясының басып алуының сипаттамасы берілген. Екінші тарауда ұйғырлар

қоныс аударған жерлер сипатталады. Үшінші тарау әкелер мен аталар негізін қалаған қалалар мен ауылдармен қоштасу, бір сөзбен айтқанда, Отанмен қоштасу көріністеріне арналған. Төртінші тарауда халықтың Ресей заңдастыруындағы жерлерге қоныс аудару себептері туралы пікір айтылады. Бесінші тарауда қоныс аударғандардың үлесіне түскен сансыз қиындықтар туралы айтылады.

Өз замандастары сияқты, Қаши де Қашқария ұйғырларының қасіретті тағдырымен жақсы таныс еді. «Шәрһи шикәстә»нің мазмұны онда сипатталған Іле өңірінің ғана емес, бүкіл елдің ұйғыр өмірімен тығыз байланысты. Сондықтан Іле өңірінен Жетісуға халықтың жаппай қоныс аударуының сипаты мен мағынасын және оның салдарын анықтаудан бұрын сол кезеңдегі ұйғырлар арасында осы құбылыстың пайда болу себептерін анықтау қажет. Поэманың авторы әңгіменің басынан бастап қалыптасқан жағдайға өз бағасын беруге тырысады. Цин Қытайының Шығыс Түркістанды басып алуынан кейін Қытайға қарсы көтерілістер бірінен соң бірі өршіп, Қытай армиясынан әлденеше мәрте асып түсті. Солардың бірі Қашқариядағы Жахангир қожаның басшылығымен болған қарулы көтеріліс болды. Ұйғырлардан басқа қазақтар, қырғыздар, өзбектер және басқа да халықтардың өкілдеріне ие бола отырып, Қашқарияны басқыншылардан босату үшін бірнеше талпыныстан кейін түптеп келгенде басқа мемлекеттердің билеушілерімен, Қоқанд және Хива хандықтарымен одақтасуға үміттенді. Алайда мұндай одақтан айрылып, ол түбегейлі жеңіліске ұшырады, бұл оның өзін көпшілік алдында өлтіруге және бүлікшілер мен бейбіт халықты жаппай құртуға әкелді. Бүкіл халық үшін қайғылы жылдардың тірі куәсі ұйғыр халқының батыл қаһарманы Назугум азаттық қозғалысының қатысушыларының бірі болды. Назугумның өлеңдері мен әндері халықтың бостандыққа, тәуелсіздікке деген ұмтылысын, Отанға деген сүйіспеншілігін көрсетті. Көтеріліс басылғаннан кейін он мыңдаған ұйғырлар, соның ішінде Назугум да Іле өлкесіне және Шығыс Түркістанның басқа да аудандарына күштеп көшірілді. Ол сол жерде де басқыншылармен күресті жалғастырды, ал оның әндері халықты жауға бағынбауға шақырды.

Назугум Іле өлкесінің әкімшілік орталығы болған Құлжада, Қаши өмір сүріп жатқан жердің жанында өлтірілді. Ол кезде ақын он жастан сәл асқан еді. Қаши өз замандастары сияқты өз халқының тарихын, өз дәуірі батырларының өмірін жақсы білетін. Сондықтан, Қаши өз шығармасын шығарған кезде ауызша халық шығармашылығы мен импровизатор ақындардың бай дәстүрлерін пайдаланғанын жоққа шығаруға болмайды.

Қашқария ұйғырларының жаппай көшіп-қонуы Джахангир қожаның аға-інісі Юсуф қожаның көтерілісінен кейін болды. Қоқанд хандығы тарапынан материалдық және қаржылық көмек алып, құрамында ұйғыр, өзбек, қырғыз, тәжік отрядтары бар бес мыңдық әскердің басшылығымен 1830 жылы Қашқарияның шегіне басып кірді. Алайда, қоқандықтардың сатқындығынан кейін Юсуф қожа жеңіліске ұшырап, жақындарымен бірге Қоқан хандығына қашып кетті, ал оның әскерінің бір бөлігі жойылды, қалған бөлігі қарлы асу арқылы Қоқан хандығына қарай өтіп кеткен кезде қаза тапты. Қашқария халқының орасан бөлігі қытай әскерлерінің жазалаушы жорықтарынан қашып, Ферғана алқабының шегіне ауысты. Танымал қазақ ғалымы Шоқан Уәлихановтың деректері бойынша «опасаясь расправы со сотороны Цинской администрации, большое количество уйгуров – около 70 тыс. человек – переселилось в кокандские владения и расселилось на Сырдарье, ниже Ходжента, в урочище Далвас и в Ташкенте, где основало селение Янишара» (Валиханов, 1985: 324). Позже их число достигло «300 тысяч человек. В 50-х годах XIX в. в Коканд переехало еще 150 тысяч человек, в местности между Шахриханом и Карасу осела этнографическая группа уйгуров – доланы (9 тыс. человек)» (Исхаков, 2005: 143). «Шәрһи шикәстә» шығармасының авторы сол қорқынышты жылдардың куәгерлері және халық жазған әндер арқылы өз халқына қатысты әділетсіз саясатты тағы да атап өтті және айыптады, ол тек өз жерін сүйгендіктен, еңбек еткендіктен, жаңа ұрпақ тәрбиелеп, Отанына еркіндік тілегендіктен ғана қатаң жазаланған. Академик А.Нарынбаев жазғандай, ұйғырлар мен басқа да халықтардың ұлттық-азаттық күресін басу кезінде 1877 жылы ғана ірі қытай генералы Цзо-Цзунтанның жауынгерлері 600

мыңнан астам бейкүнем тұрғындарды қатыгездікпен жойып, ал жас қыздарды Бейжіңге күн ретінде жіберді. Милитарист Цзо-Цзунтан солдаттарға оқтарды аямау туралы қатаң бұйрық берген (Нарынбаев, 1988: 93–94). Бұдан басқа, жазалаушылар тұтас қалалар мен ауылдарды өртеп, мәдениет ескерткіштерін жойып, қарапайым халықтан табуға болатын нәрсенің бәрін тартып алып, қасиетті жерлерді қорлады. Ақын Каши қатыгез қытай әскерлері мен оларға басшылық жасаушылар ұйғырлардың қанды жауы екеніне және олардың өздеріне ұқсамағандығына сендіреді.

Каши өз поэмасында туған өлкесінде болып жатқан оқиғаларды Қашқар трагедиясымен байланыстырады. Сол арқылы ол Іле өлкесінің халқы мен олардың Қашқариядағы отандастары, патшалық Ресей тәуелсіз Іле Сұлтандығын жойғаннан кейін, қытайлық жазалаушы әскерлер тарапынан осындай тағдырдан қорқып, Ресейдің азаматтығын таңдап алып, шет елдерге қоныс аударуға мәжбүр болғанын біледі. Каши халықтың алдында шынымен де оның тағдырын шеше алатын мәселе тұрғанын көрсетеді. Ол егер халық өткеннен сабақ алмаса, оны да осындай тағдыр күтіп тұр дейді. Ақын заттарға әр жағынан қарап, әрқайсысына тиісті баға бере алады. Ол кенеттен қорытынды жасамайды, оқырманға адам өмірінің қаншалықты тез өзгеруі және оның тағдыры қандай үлкен сынақтарға тап болуы мүмкін екендігі туралы ойлануға мүмкіндік беруге тырысады. Каши Қытаймен салыстырғанда Ресейде өркениетті, адамгершілік билікті көреді, бірақ ол кезде екі мемлекет те басқыншылық саясат жүргізген. Ақын бәрін билеуші мемлекеттің өзі шешетініне сенімді, сондықтан да ол өз халқының жағдайына мейіріммен қарайтынына сеніммен қарайды.

Каши өзі қарапайым отбасынан болғандықтан, әр шаруаның мұқтаждығын жақсы түсініп, оған қандай да бір көмек көрсетуге тырысады. Ақын егер Құдай халықты қорғайтын жалғыз адам ретінде қабылдаса, егер ол оның барлық сынақтары мен азаптарына көңіл айтса, онда халық бірнеше жылға жеңілдіктер алады және бұл оған үлкен сыйлық болады деп жазады. Ақын шын мәнінде Ресей билігінің аймақты он жыл бойы басып алған өзгерістеріне куә болды. Бұл мектептер, ауруханалар ашу, жолдар салу, ал ақын үшін ең бастысы, халықтың тыныштыққа ие болуы. Шығыс Түркістан мен Орталық Азия халықтарында, жалпы алғанда, Ресей мен Қытайдың колонизаторлық саясатының қарулы қарсылығында ғана емес, өз туған ошақтарынан, жайылымдарынан, бақтарынан еріксіз кетуге тура келетіндігінде де көрініс тапқан тағдыр іс жүзінде бірдей болғанын атап өткен жөн. Екі держава өздерінің тағдырын шешуге өздерінің ғана құқығы бар екенін көрсетіп, ортақ тіл тапты. Бұл, ең алдымен, Шығыс Түркістан мен Орта Азия аумағындағы жайылымдарды бөлу кезінде байқалды. «... киргизские и казахские роды имели сезонные пастбища на территории Синьцзяна в Тарбагатайском и Илийском округах, Кобдо, а ойраты – на территории Киргизии и Казахстана. Кокандское ханство имело в городах Хойбу и его окрестностях целые колонии торговцев и землепашцев. Совместное хозяйственное освоение обширных районов Синьцзяна народами Средней Азии и Казахстана часто согласовывалось русскими и китайскими властями» Хафизова, 1995: 261). Мұнда қоғамның жоғарғы бөлігінің кейбір өкілдері: хақимдер, амбандар, бектер және басқыншылық биліктің басқа да әр түрлі қызметшілері, басқыншылардың қызметшілері пайда табуға үлгерген, олар мүмкіндікті пайдаланып, өз халқын талан-таражға салып, оған шамадан тыс салық салып, одан қолдан келгеннің бәрін тартып алды. Каши өз шығармасында олардың өз халқын қорлауын қатаң айыптайды. Ақын егін жинау кезінде әрбір отбасы мемлекетке 32 хо астық, яғни шамамен 530 кг. көлемінде салық төлеуі тиіс екенін атап өтеді. Салық жинаушылар науқастар, қарттар мен балалар болатын әрбір отбасының шынайы жағдайымен санаспаған. Сондықтан салықты уақтылы төлемегені үшін жазалау мен қорлаудан құтылу үшін шаруалар жиналған өнімнің бәрін сатуға мәжбүр болды, ал егер ол да жетпесе, тіпті өз баспанасынан да айырылды. Кейбір шаруалар отбасын асырайтын және осындай төзімсіз жағдайларда аман қалу үшін бай отбасыларға, мемлекеттік шенеуніктерге және басқаларға қызмет етіп жалданған. Каши өз отандастарын «сатуға арналған заттары жоқ, аяқ киімдермен киінген, сатып алуға ақшасы жоқ, күйзеліске ұшыраған және бас иіп отырған» өз

отандастарын дұрыс шешімді таңдауға шақырады: осындай жағдайда қалу және одан әрі өмір сүру немесе оларды ешкім күтпейтін бөтен жерге кету.

Поэманың мазмұнынан Іле өңірі халқының үлесіне осы жолы да ауыр сынақтар түскенін көруге болады, оның барысында қоныс аударушыларға қоныстанған үйлер мен бақтарды тастап, сүйікті Отанын тастап, жаңа, бейтаныс жерлерге орналасуға тура келді. Іле өлкесінің Қытайға қайтарылуы Петербург шартына сәйкес ұйғырлар мен дунғандарға экономикалық та, моральдық та шығын әкелді. Бұл келісімшарттан сондай-ақ Цинге қарсы шығыстарға қатысқан қырғыздар, өзбектер, қазақтар, торғоуттар (Исиев, 1978: 72) және басқалары да зардап шекті: «нарушились привычные маршруты кочевков казахов, киргизов; роды албан, суан, кызай лишились своих сезонных кочевий по долинам реки Или, ее притока Текес и в других районах. В то же время в связи с переселением в Семиречье оседлых народов земельный вопрос стоял здесь остро, возможно, более остро, чем на границе Китая с Семипалатинской областью» (Из истории, 1990: 154–155). Іле өлкесінен Жетісуға қоныс аударушылар өздерінің шетелдегі туыстары, сондай-ақ саудагерлер және басқалар арқылы өздерін жаңа орындарда не күтіп тұрғанын анық білді, бірақ ресейлік тарап оларды таңдаудың дұрыстығына табандылықпен сендірді. Бюрократизм мен бұрмалаушылықтан, ондаған мың адамның пікірі шешілетін осындай күрделі іс үшін қызмет атқаруға міндетті болғандардың жауапсыздығынан алғашқы қоныс аударушылар күзге қарай тұрақты тұратын жерлеріне келді. Ол аз дегендей, оларды жаңа орындарда ешнәрсе күтпеген. Уәде етілген тұрғын үй мен азық-түлік болмағандықтан, олардың көбі суықтан және аштықтан қайтыс болды. Олардың басым көпшілігі азық-түлігі де, малы да, жылы киімі де жоқ кедейлер еді. Бұл туралы Қаши өте жақсы білетін, ол тағдырдың еркі бойынша халықпен жанаша осы сынақтардан өтіп, барлық ауыртпалықтарға төтеп беруге тура келді. «Здесь им достались худшие земли, и в тех местностях, где сельское хозяйство возможно было только при условии искусственного орошения. Уйгурам был предоставлен льготный срок (10 лет) освоения новых земель, по истечении которого все уйгурские хозяйства должны были платить подати. ... И в течение нескольких лет засушливые районы превратились в цветущие угодья и прекрасные сады» (Бизаков, 2002: 234). Ақын өз халқының нағыз ұлы ретінде оны шын жүректен сүйді және оған сенді. Сондықтан ол әрдайым оның қасында болып, оған материалдық және рухани қолдау көрсетіп, өз тағдырын онымен байланыстырды. Ол адамда адалдық, батылдық, еңбекқорлық, әділеттілік сияқты биік идеалдарды жоғары бағалады. Бұл қасиеттерді біз ақынның сөздерінен жиі байқаймыз. Көшіп келушілердің қатарында көтерілістің бұрынғы қатысушылары, дін қайраткерлері, зиялы қауым өкілдері, кедейлер мен материалдық жағынан қамтамасыз етілген отбасылар бар. Олардың арасында адамдардың қайғы-қасіретінен қандай да болмасын пайда табуға тырысатындар да болды, кейбіреулері айлакерлігімен және ептілігімен ерекшеленетін, мүлдем дәрменсіз, ал кейбіреулері қарапайым халықты қорғауға кеудесімен тұрғандар да болды.

Ақын бұл мәжбүрлі қоныс аударудан әркім өз бетінше сабақ ала алады деп жазады. Ең бастысы, ол және оған ұқсастар Ресей мен Қытайдың қандай ниеті бар екенін, олардың арасындағы Келісімшарттың нені көздеп отырғанын білді және түсінді. Іле өлкесі Орталық Азияның басқа аудандарына ену үшін база ретінде, кейбір елдер үшін маңызды стратегиялық мәнге ие болды. Мұны, мысалы, Ресей ұйымдастырған, мақсаты жергілікті жерді, халық құрамын, қатынас жолдарын және т.б. зерттеу болып табылатын ғылыми экспедициялар дәлелдейді. В. Галиевтың айтуынша, қазақ даласы мен Шынжаң арасындағы сауданың дамуы, Алтай, Тарбағатай, Тянь-Шань және Шынжаңдың ішкі райондарындағы ресей-қытай экономикалық байланыстары XIX ғасырдың 80–90 жылдары және XX ғасырдың басында осы өңірдің бірқатар ерекшеліктеріне және ресей-қытай қатынастарының жалпы сипатына байланысты болды (Галиев, 2003: 19). Қаши өз шығармасында осы екі империяның арасындағы қандай да бір қарым-қатынасты көрсетпейді, бірақ поэманың шынайылығына қол

жеткізу мақсатында олардың мінез-құлқының кейбір бөлшектерін, Іле өлкесінің халқына деген қарым-қатынасын сипаттайды.

Өз шығармасының алғашқы беттерінде Қаши маньчжурлардың ұйғыр халқына жасаған қатал зұлымдығының нәтижесінде соңғылардың өз үйлерін, ауылдарын тастап, шөлдер мен далаға қуғынға баруға мәжбүр болғанын атап көрсетеді. Олардың еңбең тәрімен жинаған мүлкі маньчжурлар мен олардың жақтастарының иелігіне өткен еді. Автордың дәл осы маньчжурларды ұйғырларды бас бостандығынан айыру және оларды босқындарға айналдыру жөніндегі айыптары кездейсоқ емес, өйткені бүкіл Қытайды басып алған маньчжур мемлекеті XVIII ғасырдың екінші жартысында Джунгарияны және оңтүстікте Шығыс Түркістанды басып алды. Қашидің айтуынша, ұйғырлар тіпті Маньчжур билігінің астындағы кезде де Іле аңғарын қайта құрған. Ол енді бұл жердің қожайындары қытайлықтар екенін өкінішпен атап өтеді. Шынында да, Л.Думан атап өткендей, ұйғырлар Құлжа және Сүйдүн сияқты қалаларды, Күрә және Баяндай сияқты бекіністерді (Думан, 1936: 156), көптеген арналарды салу, тың жерлерді игеру кезінде өздерін көрсете білді. Мұны жақсы білетін көрші Ресей империясы өзінің стратегиялық жоспарларына Орталық Азия сияқты бай өлкені басып алуды қамтыды.

Қашидің пікірінше, Іле өлкесінің халқы басқа да мұсылман емес халықтар сияқты маньчжур-қытайларды да, орыстарды да сенімсіз немесе жау деп есептей отырып, оларға қарсы өздерінің қарулы күресіне діни сипат берді. Сондықтан да ақын оқиғаларды былай сипаттайды: ұйғырлар мен дүнгендердің шыдамсыз зұлымдығына ұшыраған, олардың бәрін сенімсіз деп есептеп, зұлымдармен соғыс жүргізді. Сондықтан автор «сенімсіз қытай әскерлері – біздің қанды жауларымыз» және олар «білімсіздік пен жамандықта ешкімге ұқсамайды» деп жазады.

Поэманың авторы осы соғыстың діни сипатын атап көрсетеді. Ол орыс басып келгенге дейін көп жылдар бойы Іле сұлтандығының ең алдымен мұсылман мемлекеті болғанын жазады. Онда шарият канондарын сақтауға көп көңіл бөлінді және кезінде сұлтан елде исламды мемлекеттік дін ретінде бекітті. Мемлекет билеушісі Алахан сұлтан халыққа, соның ішінде ең беделді топтарға айтарлықтай моральдық және материалдық қолдау көрсеткені ерекше атап өтіледі. Ол өте әділ билеуші ретінде танылды.

Шығарманың орыс халқының басып кіруі туралы бөлімінде Іле өлкесінің Ресейге қосылуымен заңнама саласында да, халық мәдениетін дамыту мен аумақты игеру саласында да елеулі өзгерістер болғаны атап өтілген. Оның үстіне, киім-кешек, әдет-ғұрыптар да өзгерді. Ақын өзінің сипаттамаларымен ресейліктер өздерінің мәдени дәстүрлерін жергілікті ұйғыр және ислам дінін ұстанған және өздерінің салт-дәстүрлері бар өзге де халықтардың ортасына отырғызуға ұмтылғанын айтқысы келді. Сондықтан да Қаши оң жақтарымен қатар осы өңірге орыс басып кіруінің теріс жақтарын да ашады. Атап айтқанда, ресейліктердің келуімен шенеуніктер мен қарапайым адамдар арасындағы дауласу мен әділетсіздік, балалар мен ата-аналар арасындағы түсініспеушілік, ерлі-зайыптылар арасындағы проблемалар жиілеп кетті. Жалпы алғанда, жағдай нашар жаққа қарай өзгереді, адамдардың мінезінде дөрекілік, шынайылық емес сияқты қасиеттер күшейді. Туындының авторы өкінішпен атап өткендей, мешіттерге бару қысқарды, жетімдерге көмек азайды, діни қайраткерлерге деген құрмет азайды. Адамдар Құдайдан қорықпай, қылмысқа батып, мұсылмандарға тән нормаларды ұмытып кетті.

Ақынның пікірінше, Ресейдің Іле өлкесін басып алуы, ең алдымен, тәуелсіз мемлекеттің жойылуына әкелді. Екіншіден, осы жерде ұзақ уақыт бойы болған ислам дінінің негіздері бұзылды. Үшіншіден, мораль нашар жаққа қарай өзгере бастады. Сейіт Мұхаммед Қашидің Іле өңірі халқының басым бөлігін құрайтын ұйғыр халқын айыптау ойынан алшақ екенін ерекше атап өту қажет. Оның айтуынша, кез келген халықта өрескел, теріс тұлғалар бар және олардың үлгісін басқалар да ұстануы мүмкін. Ақынның тіпті осы адамдарды ештеңе үшін айыптамайтынын және оларға ештеңе кеңес бермейтінін ашық мойындау керек. Ол бәрі Құдайдың қолында деп санайды, тек Құдай ғана бұл адамдарды кешіре алады немесе жазалай

алады. Қашы қыста да, жазда да жала жабумен айналысатын адамдарды ғана айыптап, осы жалаушалар арқылы құрметті адамдарды ренжітеді. Ол мұндай жала жабуға тек Құдайдың ғана қабілетті бар екенін айтады. Сондықтан да шығарма авторы адамдарды осы зиянды әдеттен бас тартуға шақырады және ерте ме, кеш пе, олар өкініп, кешірім сұрап Жаратқанға жүгінеді деп үміттенеді. Бұл жерде Қашы Құдайдың бәрін көретінін және бәрін білетінін білдіреді. Ол ұлы және барлық діни кітаптарда айтылғандай, өз құлдарына рақымшылық жасайды және адасқандарды кешіреді.

Ақынның Шығыс Түркістанның, атап айтқанда, Іле өңірінің саяси, экономикалық және мәдени өмірінде Құлжа қаласына, сондай-ақ Вайси мен Бузрук қожаларға ерекше рөл бергенін атап өткен жөн. «Шәрһи шикәстә» дастанында олардың сипаттамасына Қашы ерекше орын береді. Атап айтқанда, Құлжа туралы айтқанда, автор бұл сөзді пайдаланбайды, Іле қаласы туралы айтады. Бұл қаланың Іле өлкесі мен Орта Азия арасында орналасқан маңызды стратегиялық орталық болғанын шығарманың авторы жақсы түсінеді. Сондықтан ол осы қаланың сұлулығын ерекше атап өтеді. Бұдан басқа, ол Құлжаның Іле сұлтандығының астанасы болғанын атап өтеді.

Қорытынды

Мақалада айтылған мәселелер мен пікірлерден төмендегі қорытындыларды жасауға болады: біріншіден, ұйғыр және басқа да халықтардың көші-қондарының жүзеге асырылуына қалыптасқан қатал саяси, әлеуметтік, экономикалық және этносаралық жағдай, өздерінің отаршылдық саясатын одан да күшейткен үкіметтің қатыгездігі, сол үкіметті қолдаған және нығайтқан кейбір элиталық тап өкілдерінің қылықтары мен қатыгездіктері себеп болды; екіншіден, Шығыс Түркістан ұйғырларының азап шегуі Орталық Азияда тұратын басқа да халықтарды мазалаған үлкен апат болды. Өйткені, мысалы, қазақ халқы Ресей империясының отаршылдық саясатының салдарынан өздерінің туған жерлерінен бас тартуға мәжбүр болды. Бұл екі туыстың, яғни ұйғырлар мен қазақтардың тағдырының бірдей екенін көрсетеді; Үшіншіден, бейбіт халық ешқашан басқыншыларға бағынбаған, керісінше, қарулы қарсылық көрсетіп, олардың орнығуына және зұлым жоспарларының жүзеге асуына кедергі келтірді; Төртіншіден, Сейіт Мұхаммед Қашы сияқты ақындар халықты әрқашан қамқорлыққа алды, оны қолдады, қуанышы мен қайғысын бөлісті, қаламын қару ретінде пайдаланды, оның батырлығын, шыдамдылығын және қаһармандығын қ дәріштеді және болашақ ұрпаққа өлмес мұра қалдырды.

Әдебиеттер:

Аристов, 1873 – *Аристов Н. А.* О Кульдже // Материалы для статистики Туркестанского края. СПб: Тип. Ф.Михеева, 1873. Вып. 2. С. 202–222.

Ғидайәтов, 1978 – *Ғидайәтов Ә.* Или уйғурлириниң миллий-азатлиқ һәрикәтлири. Алматы: Наука, 1978. 108 б.

Нарынбаев, 1995. – *Нарынбаев А.* Уйгурские мыслители. Бишкек: КЭ, 1995. 208 с.

Румянцев, 1914 – *Румянцев П.П.* Таранчи. С. Петербург: Экономия, 1914. 252 с.

Моисеев, 2003. – *Моисеев В.* Россия и Китай в Центральной Азии. Барнаул: Аз Бука, 2003. 346 с.

Туркестанский край... 1865 г. Т. XIX. Ч. 1. Ташкент, 1914. 256 с.

Валиханов, 1985 – *Валиханов Ч.Ч.* Соб. соч., т. II. Алма-Ата: Гл.ред.каз.сов.энцик, 1985. 416 с.

Исхаков, 2005 – *Исхаков Г.М.* Чокан Валиханов – уйгуровед // Исследования по уйгуроведению. Алматы: Наш мир, 2005. С. 140–145.

Нарынбаев, 1988. – *Нарынбаев А.* Прогрессивная общественно-философская мысль уйгуров второй половины XIX в. Фрунзе: Илим, 1988. 147 с.

Хафизова, 1995 – *Хафизова К.Ш.* Китайская дипломатия в Центральной Азии (XIV–XIX вв. Алматы: Ғылым, 1995. 288 с.

Исиев, 1978 – *Исиев Д.* Начало национально-освободительного восстания уйгуров во второй половине XIX в. (1864–1866 гг.) // Материалы по истории и культуре уйгурского народа. Алма-Ата: Наука, 1978. С. 59–72.

Из истории международных отношений в Центральной Азии. (в средние века и новое время). Алма-Ата: Ғылым, 1990. 184 с.

Бизаков, 2002 – *Бизаков С.* Ветви одного могучего дерева (тюркские народы). Алматы: Білім, 2002. 324 с.

Галиев, 2003 – *Галиев В.* Казахстан в системе российско-китайских торгово-экономических отношений в Синьцзяне. Конец XIX – начало XX века. Алматы: ИИиЭ им. Ч.Ч. Валиханова МОН РК, 2003. 189 с.

Думан, 1936 – *Думан Л.И.* Аграрная политика цинского (маньчжурского) правительства в Синьцзяне в конце XVIII в. М.-Л.: Издво АН СССР, 1936. 256 с.

References:

Aristov, 1873 – *Aristov N. A.* O Kuldje // Materialy dlya statistiki Turkestanskogo kraya. SPb: Tip. F.Miheeva, 1873. Vyip. 2. P. 202–222. (in Rus.).

hidayətov, 1978 – *hidayətov Ə.* Ili uygurlirinin milliy-azatlik hərəikətliri. Almuta: Nauka, 1978. 108 b. (in Uyg.).

Naryinbaev, 1995. – *Naryinbaev A.* Uygurskie myisliteli. Bishkek: KE, 1995. 208 p. (in Rus.).

Rumyantsev, 1914 – *Rumyantsev P.P.* Taranchi. S. Peterburg: Ekonomiya, 1914. 252 p. (in Rus.).

Moiseev, 2003. – *Moiseev V.* Rossiya i Kitay v TSentralnoy Azii. Barnaul: Az Buka, 2003. 346 p. (in Rus.).

Turkestanskiy kray..., – 1865 g. T. III. CH. 1. Tashkent, 1914. 256 p. (in Rus.).

Valihanov, 1985 – *Valihanov Ch.Ch.* Sob. soch., t. II. Alma-Ata: Gl.red.kaz.sov.entsik, 1985. 416 p. (in Rus.).

Ishakov, 2005 – *Ishakov G.M.* CHokan Valihanov – uyguroved // Issledovaniya po uygurovedeniyu. Almaty: Nash mir, 2005. P. 140–145. (in Rus.).

Naryinbaev, 1988. – *Naryinbaev A.* Progressivnaya obschestvenno-filosofskaya myisl uygurov vtoroy polovinyi III v. Frunze: Ilim, 1988. 147 p. (in Rus.).

Hafizova, 1995 – *Hafizova K.Sh.* Kitayskaya diplomatiya v TSentralnoy Azii (HIV–III vv. Almaty: Gyilyim, 1995. 288 p. (in Rus.).

Isiev, 1978 – *Isiev D.* Nachalo natsionalno-osvoboditelnoyo vosstaniya uygurov vo vtoroy polovine III v. (1864–1866 gg.) // Materialy po istorii i kulture uygurskogo naroda. Alma-Ata: Nauka, 1978. P. 59–72. (in Rus.).

Iz istorii mejdunarodnyih otnosheniy v TSentralnoy Azii. (v srednie veka i noye vremya). Alma-Ata: Gyilyim, 1990. 184 p. (in Rus.).

Bizakov, 2002 – *Bizakov S.* Vetvi odnogo moguchego dereva (tyurkskie narodyi). Almaty: Bilim, 2002. 324 p. (in Rus.).

Galiev, 2003 – *Galiev V.* Kazahstan v sisteme rossiysko-kitayskih torгово-ekonomicheskikh otnosheniy v Sintszyane. Konets III – nachalo III veka. Almaty: IiE im. CH.CH. Valihanova MON RK, 2003. 189 p. (in Rus.).

Duman, 1936 – *Duman L.I.* Agrarnaya politika tsinskogo (manchjurskogo) pravitelstva v Sintszyane v kontse HVIII v. M.-L.: Izdvo AN SSSR, 1936. 256 p. (in Rus.).

¹Юсупов Р.К., ²Абиденкызы А.

^{1,2}Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова

КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.
E-mail: ¹rahm_yus@mail.ru, ²ainurbai-67@mail.ru

ОТРАЖЕНИЕ МИГРАЦИИ УЙГУРОВ В СЕМИРЕЧЬЕ КАК ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА (НА ПРИМЕРЕ ПОЭМЫ СЕЙИТА МУХАММЕДА КАШИ «ШАРХИ ШИКАСТА»)

Аннотация. Статья посвящена миграции народов Восточного Туркестана, включая уйгуров, на территорию современного Семиречья. Ее научная ценность заключается в том, что в XIX веке миграция представителей различных национальностей начала распространяться по всей Центральной Азии, включая Восточный Туркестан, и нашла свое отражение в письменной литературе. Важно изучать отражение миграционных потоков в литературе наряду с их историческими истоками. Цель исследования – оценить политическую, экономическую, религиозную, социальную и национальную ситуацию в этом обширном регионе и понять значение проделанной в этом отношении работы. Статья направлена на изучение того, как эти исторические события отражены в письменной литературе Центральной Азии и Восточного Туркестана и как они сохраняются в рамках культурного наследия. Для развития основной идеи повествования в статье были использованы методы анализа источников, литературного анализа и контент-анализа, а также литературно-исторического сравнения. Результаты статьи позволяют сделать вывод, что первые миграции, судя по литературным памятникам, созданным и написанным уйгурами в то время, произошли в 30-80-е годы XIX века из Кашгарской области Восточного Туркестана в Илийскую область, и особенно из Илийской области в Семиречье.

Благодарность: Исследование проведено в рамках фундаментального научно-исследовательского проекта «Изменение контуров Казахстана и Восточного мира: исторические вызовы и перспективы» Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (индивидуальный регистрационный номер: BR31714763).

Ключевые слова: миграция уйгуров, Центральная Азия, Казахстан, Семиречье, Восточный Туркестан, поэзия, устная и письменная литература

¹Yussupov R.K., ²Abidenkyzy A.

^{1,2}R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies Almaty, Kazakhstan
E-mail: ¹rahm_yus@mail.ru, ²ainurbai-67@mail.ru

EFLECTION OF THE UYGHUR MIGRATION TO SEMIRECHYE AS A HISTORICAL PROCESS (BASED ON THE EXAMPLE OF THE POEM «SHARHI SHIKASTA» BY SEYIT MOHAMMED KASHI)

Abstract. This article examines the migration of peoples from East Turkestan, including the uygurs, to the territory of modern-day Semirechye. Its scientific value lies in the fact that in the 19th century, migration of various nationalities began to spread throughout Central Asia, including East Turkestan, and was reflected in written literature. It is important to study the literary representation of migration flows alongside their historical origins. The purpose of this study is to assess the political, economic, religious, social, and national situation in this vast region and understand the significance of the work done in this regard. This article aims to examine how these historical events are reflected in the written literature of Central Asia and East Turkestan and how they are preserved within the framework of a cultural heritage. To develop the main idea of the narrative, the article utilizes methods of source analysis, literary analysis, content analysis, and literary-historical comparison. The article's results allow us to conclude that the first migrations, judging by literary monuments created and written by Uyghurs at that time, occurred between the 1830s and 1880s from

the Kashgar region of East Turkestan to the Ili region, and especially from the Ili region to Semirechye.

Acknowledgment: This study was conducted as part of the fundamental research project «Changing Contours of Kazakhstan and the Eastern World: Historical Challenges and Prospects» of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (individual registration number: BR31714763).

Keywords: Uyghur migration, Central Asia, Kazakhstan, Semirechye, East Turkestan, poetry, oral and written literature

Авторлар туралы мәлімет:

Юсупов Рахметжан Касымович – филол.ғ.к., ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Әбиденқызы Айнұр – PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері

Сведения об авторах:

Юсупов Рахметжан Касымович – канд. филол.н., Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

Абиденкызы Айнур Бакытжановна – PhD, ведущий научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова

Information about authors:

Yussupov Rakhmetzhan Kasymovich – candidate of philology, Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov SC MSHE RK, Almaty, Kazakhstan

Abidenkyzy Ainur, PhD – Leading Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies

*Келін түсті 28 ақпан 2026 жыл
Қабылданды 6 мамыр 2026 жыл*